

EVLİLİK İLİŞKİSİNDE ENGELLİ ÇOCUĞA SAHİP OLMANIN ROLÜ

Dr. Mustafa ÖZEKES *, Uzm. Psi. Alev GİRLİ *, Uzm. Psi. Arzu YURDAKUL * Psi. Murat SARISOY*

ÖZET

Bu çalışmada, zihinsel engelli veya otistik çocuğu olan ailelerde ortaya çıkan değişikliklerin neler olduğu incelenmiştir.

Birtchnell iş değerlendirme ölçeği zihinsel engelli çocuğu olan 104 (55 kadın, 49 erkek), otistik çocuğu olan 65 (31 kadın, 34 erkek) ve normal çocuğa sahip 99 (53 kadın 49 erkek) kişiye verilmiş ve eşlerini değerlendirmeleri istenmiştir. Engelli veya otistik çocuğu olan ailelerin puanları bağımlılık, kopukluk, kontrolçülük, güvenebilirlik alt boyutlarında normal çocuk ailelerinin puanlarıyla karşılaştırılmıştır.

Araştırmanın ikinci bölümünde ailelerden engelli çocuk doğmadan önceki evlilik ilişkilerini değerlendirmeleri istenmiş ve bununa birlikte yarı yapılandırılmış bir mülakat yapılmıştır.

Tek yönlü varyans analizi sonuçları engelli çocuğu olan ailelerin eşlerini , normal ailelere göre daha yönlendirici, daha güvenilir ve daha az bağımlı olarak değerlendirdiğini göstermiştir. Engelli çocuğun doğumundan sonra eşler daha yönlendirici ve daha bağımlı olmaktadır.

ABSTRACT

In this research, it is aimed to investigate the changes occurred in the families with mentally retarded or autistic child.

Birtchnell Marital Partner Evaluation Scale was given (55 Female, 49 Male) to the people with mentally retarded, 65 (31 F, 34 M) people with autistic children and 99 (53F, 46M) people who have normal children , the subjects are asked to evaluate their spouses according to the questions in the scale.

The families with mentally handicapped , autistic or normal children were compared according to the scores of the sub-scales named dependency, detachment, directiveness, dependability.

In the second part of the study , families are asked to evaluate their marital relationships before the birth of handicapped child, and also a semi-structured interview is done.

The results of the one-way ANOVA showed that the families of handicapped children evaluate their spouse more directive, more dependable and less dependent than the families of normal children .Also, after the birth of handicapped child couples have been more directive and more dependent.

GİRİŞ

Bir ailede çocuğun doğumu o ailenin yaşamında oldukça önemli bir yer tutmakta ve ailenin o güne kadar sürdürdüğü yaşam biçiminde bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Ailenin alışılmış düzeninde hazırlıklı bile olsalar ani bir değişiklik olmakta ve aile bireyleri bu değişikliklere ayak uydurmaya çalışmaktadırlar. Eş rolünün yanı sıra ebeveyn rolü de evlilik ilişkisine girmektedir.

Normal, sağlıklı bir çocuğun ailede yarattığı bu değişiklikler doğan çocuğun özürülü olduğunun öğrenilmesiyle çok daha zor ve karmaşık bir durum oluşturmaktadır. Ailelerin gösterdikleri tepkiler değişik modellerle açıklanmaya çalışılmaktadır (Bkz. Akkök, 1997) Özürülü olduğu öğrenilen çocuk pek çok kaygıyı da beraberinde getirmektedir Anne baba çocuğun engelli olduğunu öğrenince şok, depresyon, hayal kırıklığı, suçluluk ve yetersizlik duyguları yaşar. (Bkz. Gırlı 1995). Yaşanan bu duygular doğal olarak aile bireylerinin davranışlarını da etkilemekte ve bu olumsuz yaşantılar ailenin alışılmalı gelişimini ve işleyişini bozabilmektedir (Morgan, 1988). Kaygı, endişe, stres gibi psikolojik rahatsızlıklar üst düzeyde yaşanır.

Zihinsel engelli veya otistik çocuğu olan ailelerin yaşadığı stres ve nedenleriyle ilgili olarak yapılan çalışmalar (Quine & Pahl, 1985; Wikler, 1981,1986; Byrne & Cunningham, 1985) çocuğun cinsiyeti, yaşı, özür derecesi, ailenin gelir düzeyi vs. gibi bir çok değişkenden stress düzeyinin etkilendiğini göstermektedir. Buna karşın İnanami, Nish, Ogura (1980 Bkz. Gündoğdu, 1995) otistik ve zihinsel engelli çocukların aileleriyle yaptıkları çalışmada ailenin yaşadığı kaygı ve endişe düzeyinin çocuğun yaşıyla ilgili olmadığını bulmuşlardır. Daha farklı stres faktörleri olduğu düşünülmektedir. Örneğin anneler zihinsel engelli çocuk nedeniyle boş zaman ve sosyal aktivitelerden kısıtlandıkları ve çocuklarının bakımı ve eğitimi için yeterli yardım alamadıklarından babalara göre daha fazla stres hissetmektedirler (Bradshaw & Lawton, 1978). Babalar ise çocuğun aileye getireceği ekonomik yükten etkilenmekte ve özellikle çocuğun cinsiyetinin erkek olduğu durumlarda daha fazla kaygı ve stress yaşamaktadırlar (Olsen ve Ark 1983).

Bu tür yaşantılar içindeki aile bireylerinin evlilik ilişkilerinde de problemlerin ortaya çıkması kaçınılmaz gibi görünmektedir. Crinik ve Ark. (1983) ve Gath'ın (1977) yaptığı çalışmalarda özürülü çocuğu olan ailelerin evlilikten aldıkları doyumun normal çocuğa sahip annelerden daha az olduğu bulunmuştur. Love (1973, Bkz. Gündoğdu, 1995) zihinsel engelli çocukların anne babalarının evliliklerinin boşanma ile sonuçlanmasının normal çocukların anne babalarından 3 kat fazla olduğunu bulmuştur. Yine Furber (Bkz. Gath 1977) zihinsel engelli çocuğun doğumuyla tüm aile içi ilişkilerin ve ailenin sosyal yaşantısının değiştiğini ve boşanma sıklığının 1,5-3 kez fazla olduğunu belirtmektedir.

Bu verilere karşın Byrne & Cunningham (1985) ve Trute (1990) engelli çocuğa sahip olmanın evlilik ilişkisi üzerinde olumsuz bir etki yaptığını sanıldığını ancak bu görüşü öne süren araştırma bulgularının yetersiz olduğunu belirtmektedirler.

Ülkemizde engelli çocuğa sahip anne-babaların eğitimi ve bilgilendirilmesine ilişkin çalışmalar yapılmışsa da (Sucuoğlu, 1997) evlilik ilişkisine ait çalışmalar oldukça azdır. Zihinsel engelli çocukların aileleriyle yapılan bir çalışmanın ikinci bölümündeki görüşmelere ilişkin veriler (Pardo & Uygun 1987) ve Gündoğdu'nun (1995) otistik ve normal çocuğu olan ailelerle yaptıkları çalışmalar ülkemizde bu alanda yapılan çalışmalar olarak görünmektedir. Byrne & Cunningham'ın (1985) ileri sürdüğü gibi literatürde engelli çocuğun doğumundan sonra evlilik ilişkisinin olumsuz etkilendiğine ilişkin yeterli veri bulunmamaktadır. Aynı şekilde evlilik ilişkisinin araştırıldığı karşılaştırmalı (zihinsel engelli, otistik, normal çocuklu aileler) bir çalışma yapılmamıştır. Bu nedenle bu çalışmada engelli çocuğu olan ailelerle engelli çocuğu olmayan ailelerin evlilik ilişkilerini nasıl algıladıkları, engelli çocuk sonrasında ilişkilerinin hangi alanlarında ne tür değişiklikler olduğu incelenmeye çalışılmış ve bu değişikliklerin nedenleri araştırılmıştır.

YÖNTEM

DENEKLER: Bu çalışmada zihinsel engelli çocuğu olan 104 (55 kadın, 49 erkek); otistik çocuğu olan 65 (31 kadın, 34 erkek) ve engelli çocuğu olmayan 99 (53 kadın, 46 erkek) kişi denek olarak kullanılmıştır. Zihinsel engelli veya otistik tanısını ege Üniversitesi veya 9 Eylül üniversitesi çocuk psikiyatri bölümlerinden almış çocukların velilerinden İzmir Işık Özel Eğitim Merkezi'nde eğitim almakta olan çocukların anne ve babalarından araştırmaya katılmak isteyen gönüllüler arasından seçilmiştir. Normal çocuğun olan aileler ise özel bir Dershane ve özel bir ana okuluna devam eden öğrencilerin anne babalarından gönüllü olanlar arasından seçilmiştir. Normal grup ile engelli gruplar yaş, eğitim, ve gelir açısından birbirine yakın denekler arasından oluşturulmaya çalışılmıştır. Deneklerin yaş, eğitim ve gelir düzeyleri ortalamaları Tablo I de gösterilmiştir.

MATERYAL: Araştırmamızda materyal olarak Birtchnell EŞ Değerlendirme Ölçeği kullanılmıştır. Kabakçı ve Ark. (1993) tarafından yapılan geçerlilik ve güvenilirlik çalışması sonrasında Gündoğdu'nun (1995) çalışmasında da ölçeğin geçerlilik ve güvenilirlik değerlerinin yüksek bulunmuş olması ($r=.80$) bu ölçeğin kullanılması sırasında ayrı bir güvenilirlik ve geçerlilik çalışması yapılmasını gerektirmemiştir. Eş değerlendirme ölçeği kadın ve erkek formu olarak iki formdan oluşmakta ve güvenilirlik, bağımlılık, kopukluk, kontrolculuk alt alanlarından meydana gelmektedir. Ölçeğin Türkiye'ye ilişkin bir normu olmadığı için tüm ölçekten alınan puanlar yerine evlilik ilişkisinin hangi alanlarının etkilendiğini araştırmak istediğimiz için alt alanlardan alınan puanlar değerlendirilmiştir.

İŞLEM: Eş değerlendirme ölçeği deneklere tek tek verilmiş ve ölçek üzerinde eşlerini değerlendirmeleri istenmiştir. değerlendirme puanlarının (4 alt alanda) ortalamalarından bir standart sapma aşağı olan değerler kötü evlilik ilişkisi, ortalamadan bir standart sapma yukarı olan değerler iyi evlilik ilişkisi (bu ölçeğin Türkiye Normları henüz yapılmamıştır) olarak değerlendirilmiştir. Retrospektif çalışma yapılacak ailelerin seçimi için yapılan analizlerde ailelerin her boyutta değil bazı boyutlarda değişkenlik gösterdiği; bazı ailelerin bağımlılık, bazılarının kopuklu, bazılarının kontrolculuk vs. boyutlarında değişiklikler olduğu görülmüştür. Eşlerin engelli çocuk öncesi evlilik ilişkilerinin düzeyinin çocuk sonrası ilişkiyi de etkileyeceği düşünülerek evlilik ilişkilerinde değişik alanlarda düşük puan almış olan 26 kişiden (15 kadın, 11 erkek) geçmişe yönelik bir değerlendirme yapmaları istenmiştir. Retrospektif çalışma için engelli çocuğu olan ebeveynlere aynı ölçek 3 ay sonra tekrar verilmiş ve engelli çocukları doğmadan önce eşlerinin nasıl olduğunu değerlendirmeleri istenmiştir. Engelli çocuk öncesi aynı tür hesaplamalar engelli çocuk sonrası ölçek puanları ile de yapılmış ve evlilik ilişkisinin geçmiş ve günümüzdeki değerlendirmeleri yapılmıştır (Tablo III). Daha sonra bu kişilerle yarı yapılandırılmış bir mülakat yapılarak evliliklerinde görülen değişikliklerin nedenleri incelenmiştir.

TABLO I

Deneklerin Yaş, Eğitim ve Gelir ortalamaları

	YAŞ	EĞİTİM	GELİR
Zihinsel engelliler	39.22	11.00	120 milyon
Otistikler	37.76	13.16	130 milyon
Normal çocuklar	36.02	10.86	150 milyon

BULGULAR

Engelli çocuğa sahip kadın ve erkeklerle, normal çocuğu olan kadın ve erkeklerin eş değerlendirme ölçeğinin alt boyutlarından aldıkları puanlar Tablo II de gösterilmiştir. Yapılan tek yönlü varyans analizleri ve sonrasında yapılan Scheffe testleri sonucunda (Scheffe. .05) zihinsel engelli ve otistik çocuğu olan annelerin ölçeğin **Bağımlılık** ($F(2, 132) = 27.00$ $P < .001$), **Kontrolculuk** ($F(2,119) = 37.69$ $P < .001$) ve **Güvenilebilirlik** ($F(2,137) = 48.86$ $P < .001$) alt alanlarında normal çocuğu olan annelerden anlamlı düzeyde farklı olduğu, ölçeğin kopukluk boyutunda anlamlı bir farklılık olmadığı bulunmuştur. Engelli çocuğu olan anneler eşlerini daha az bağımlı, daha az kontrolcu, ve daha yüksek düzeyde güvenilir kişiler olarak değerlendirmektedirler.

Zihinsel engelli ve otistik çocuğu olan babaların eş değerlendirme ölçeğinden aldıkları puanları tek yönlü varyans analizi ve sonrasında Scheffe ile analiz edilmiş Bağımlılık alt boyutunda normal çocuğu olan babalar otistik çocuğu olan babalardan anlamlı düzeyde ($f(2,124) = 3.45$ $P < .05$) fark gösterirken, zihinsel engelli çocuğu olan babalar ile aralarında anlamlı bir fark bulunamamıştır.

TABLO II

Kadın ve erkeklerin eş değerlendirme ölçeğinin alt alanlarından aldıkları ortalama puanlar

		Zihinsel Engelli		Otistik		Normal	
		X	SD	X	SD	X	SD
KADIN	Bağımlılık	36.87	4.99	34.18	5.59	42.34	5.08
	Kopukluk	32.71	4.82	33.26	6.25	33.66	3.65
	Kontrolculuk	43.36	8.07	40.67	5.39	51.88	5.05
	Güvenilebilirlik	57.05	11.18	59.90	9.64	42.79	5.07
ERKEK	Bağımlılık	32.60	6.39	31.03	4.65	34.15	4.36
	Kopukluk	18.12	3.18	16.00	3.21	19.97	2.67
	Kontrolculuk	55.61	5.61	53.83	6.83	59.72	5.80
	Güvenilebilirlik	56.25	8.22	56.24	9.82	36.45	3.61

Kopukluk boyutunda üç grupta birbirinden anlamlı düzeyde farklıdır ($F(2,126) = 17.05$ $p < .001$) Kontrolculuk alt boyutunda gruplar arasında anlamlı ($F(2,122) = 11.11$, $P < .001$) fark olduğu görülmüş ve engelli çocuğu olan babaların normal çocuğu olan babalardan anlamlı düzeyde farklı olduğu bulunmuştur. Kadınlardaki bulguya benzer bir bulguda güvenilirlik alt boyutunda normal çocuğu olan babalar engelli çocuğu olan babalardan anlamlı düzeyde $F(2,124) = 103.99$, $P < .001$) farklı olduğu bulunmuştur.

Tablo 3 de görüleceği üzere zihinsel engelli veya otistik çocuğu olan anneler eşlerini engelli çocuk sonrasında daha bağımlı, daha kopuk, daha kontrolcu olarak değerlendirmektedirler ($P < .001$). Erkekler ise eşlerini daha bağımlı, daha kontrolcu olarak değerlendirirken ($P < .01$) kopukluk ve güvenilirlik alanlarında engelli çocuk öncesine göre anlamlı bir fark bulunamamıştır.

TABLO III

Engelli çocuk öncesi ve sonrası kadın ve erkeklerin eşlerini değerlendirme puanları

		ÖNCE		SONRA	
		X	SD	X	SD
KADIN N=15	Bağımlılık	28.80	4.66	34.87	5.58 *
	Kopukluk	27.07	5.16	31.60	3.72 *
	Kontrolculuk	31.67	7.87	42.53	4.70 *
	Güvenilirlik	65.07	3.22	62.02	7.97
ERKEK N=11	Bağımlılık	26.64	3.91	31.82	5.58 **
	Kopukluk	18.27	5.31	17.45	4.97
	Kontrolculuk	44.00	12.24	53.27	3.82 **
	Güvenilirlik	57.55	9.31	54.45	11.72

* t-test $P < .001$

** t-test $p < .01$

TARTIŞMA

Yapılan bu araştırmanın bulguları genel olarak incelendiğinde zihinsel engelli çocuğun aileye katılmasıyla evlilik ilişkisinin olumsuz etkilendiğini söyleyebilmek olası görünmemektedir. Bu bulgular Pardo ve Uygun'un (1987) çalışmasında elde edilen engelli çocuk ailelerinin % 53'ünün evlilik ilişkilerinin değişmediği bulgusuna uygunluk göstermektedir. Pardo ve Uygun'un çalışmasında annelerin %43 bir değişiklik ifade etmişlerdir. Araştırmamızda evlilik ilişkisinin değişik yönlerinin değişik etkilendiği belirlendiğinden Byrne ve Cunnigham'ın (1985) ileri sürdüğü gibi evlilik ilişkisinin değerlendirilmesi evlilikle ilgili değişik alanlarda oldukça fazla araştırma yapılması sonucunda bir netlik kazanacaktır.

Zihinsel engelli ve otistik çocuğu olan ebeveynlerin evlilik ilişkilerini değerlendirmelerinde aralarında genelde bir fark görülmemesi ailelerin engelli bir çocuğa sahip olduklarında özürün türü farklı bile olsa hemen hemen benzer tutum ve düşünce biçimini paylaştıklarını düşündürmektedir. Bu sonuç belki de yaşanan benzer kaygı, endişe ve stres gibi psikolojik rahatsızlıkların (Akkök, 1985) bir sonucudur. Bu durumu incelemek için ailelerin kaygı, endişe ve stress düzeyleri ile (geçmişte ve şimdi) evlilik ilişkilerini algılamalarına yönelik bir çalışmaya gereksinim vardır.

Bu araştırmanın sonuçlarından bir tanesi eşlerin birbirlerini engelli çocuk sonrasında daha bağımlı daha güvenilir algılamalarıdır. Genel kanının aksine eşler birbirlerine daha çok bağlanmakta ve engelli çocuğun getirdiği sıkıntılarla başetmeye çalışmaktadırlar. Mülakatlardan elde edilen verilerin içerik analizleri incelendiğinde hem kadınlar, hem erkekler eşlerini engelli çocuk sonrasında evine ve çocuğuna daha bağlı, evin, eşin ve çocuğun gereksinimlerini karşılama yönünde daha fazla çaba gösteren bir davranış sergilediklerini belirtmektedirler. Bağımlı olmak Kabakçı ve ark.(1993) çalışmalarında söz edildiği gibi olumsuz olarak algılanmamaktadır.

Kadınlar engelli çocuk sonrasında eşlerini daha kopuk algılamaktadırlar. Olumsuz gibi görün bu veri mülakatlarda incelendiğinde bu durumun kadınların eşlerini olumsuz olarak değerlendirmediklerini engelli çocuk nedeniyle birlikte yaşam aktivitelerini paylaşmada görülen (arkadaş gezileri, eğlenceye birlikte gitme) azalmaya bağladıklarını fakat bu durumunda oldukça normal bir sonuç olarak algılanması nedeniyle evlilik ilişkisinde sorun yaratmadığını göstermiştir. Tablo II incelendiğinde kopukluk alt boyutunun normallerden farklı olmaması bu durumun normal karşılandığının bir göstergesi sayılabilir. Kadınlar erkeklerin daha fazla iş ile meşgul olduğunu bununda normal olduğunu belirtmektedirler. Bu veri Olsen ve Ark (1983 Bkz. Gündoğdu, 1995) verilerine uygunluk göstermektedir. Babaların böylesi bir kopukluk algılamamaları kendilerini işleriyle meşgul etmeleri nedeniyle olabilir.

Eşlerin birbirini daha kontrol ediyor bulunması (Tablo III) verilerde de görüleceği üzere daha az güvendikleri için değil çocuğun bakımı ve eğitimi için eşlerin sürekli birbirleriyle ilişkide olmaları nedeniyledir. Eşler birbirlerinin nerede olduğunu bilmek istediklerini, bunun nedeninin de çocuğa bir şey olduğu zaman birbirlerine ulaşmak gerektiğini ve bir başka kontrol nedeninin de çocuğun eğitimini ve bakımını üstlenen kişinin diğer eş tarafından iyi yapılıp yapılmadığının denetlenmesi olarak değerlendirmişlerdir. Normal çocuğu olan ailelere göre daha az kontrol edildiklerini hisseden engelli çocuk ebeveynleri bunu kendilerin kontrol edildiği şeklinde değil çocuğun kontrol edildiği şeklinde algılamaktadırlar.

Engelli çocukların ebeveynleri eşlerini normal çocuğu olan ailelerden daha fazla güvenilir bulmaktadır. Araştırmamızdan elde edilen veriler, Bitchnell(1987) güvенеbilirlik boyutunun evlilik uyumunu arttıran bir etken olduğunu söylemektedir. Bu veri evliliğin en temel öğelerinden sayılan güven duygusunun yüksek olması evlilik ilişkisinde engelli bir çocuğun ilişkiyi güçlendirici bir etki yaptığını düşündürmektedir.

Bu araştırmada dikkati çeken bir başka nokta, yapılan mülakatlarda eşlerin birbirlerini hep çocuk temelinde değerlendirmeleri olmuştur. Eşler kendi gereksinimlerini engelli çocuğun gereksinimlerini temel alarak belirlemede (Örneğin: Eskisi gibi gezemiyoruz ama çocuğumuzla bir yere gitmek mümkün değil çevreye zarar veriyor. Veya eşim eskisi kadar uzun süreler benimle ilgilenemiyor. Fakat eve gelince çocukla ilgilenirken ben ev işlerini daha rahat yapma fırsatı buluyorum) gibi ifadeler kullanmaktadırlar. Evli çiftlerin eş olma rolünden bekledikleri ile ebeveyn olma rolünden beklediklerinin ayırt edilebildiği bir araştırmaya gereksinim duyulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akkök, F. (1989) Özürli bir çocuğa sahip anne babaların kaygı ve endişe düzeyini ölçme aracının geçerlik ve güvenilirlik çalışması. **Psikoloji Dergisi** . 7, 26-38.
- Akkök, F. (1997) Farklı özelliği olan çocuk anne babalarının yaşadıkları. Farklılıkla yaşamak .Türk Psikologlar Derneği Yayınları No:13. Syf.9-22.
- Birtchnell, J. (1987) Attachment- detachment, directiveness-receptives: A system for classifying interpersonal attitudes & behavior. *British J. of medical Psy.* 60-17-27
- Bradshaw, J., Lawton, D. (1978) Tracing the causes of stress in families with handicapped children. **British Journal of social work**. 8, 181-192.
- Byrne, E.A., Cunnigham, C. C. (1985) The effects of mentally handicapped children on families. A conceptual review. **Journal of Child psychology and psychiatry**. 26, 847-864.

- Crinic, K. A., Friderick, W.N., Greenberg, M.T. (1983) Adaptation of families with mentally retarded children. A model of stress, coping and family ecology. **American Journal of mental Deficiency**. 88, 125-138.
- Gath, A. (1977) The impact of an abnormal child upon the parents. **British Journal of psychiatry**. 130, 405-410.
- Girli, A. (1995) Normal zekalı kardeşlerin zihinsel engelli kardeşe yönelik kabul düzeylerinin belirlenmesi. Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi.
- Gündoğdu , F. B. (1995) Otistik ve normal çocuğu olan anne babaların evlilik uyumlarını algılamaları ve bazı değişkenler bakımından karşılaştırılması. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi.
- Kabakçı, E., Tuğrul, C., Öztan, N. (1993) Birtchnell eş değerlendirme ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. **Psikoloji Dergisi**. 8, 31-37.
- Morgan, S. B. (1988) The autistic child and family functioning. A developmental family systems perspective. **Journal of autism and developmental disorders**. 17, 549-563.
- Pardo, S., Uygun, R. (1987) Zihin özürlü çocukların annelerindeki stres durumları. Yayınlanmamış çalışma.
- Sucuoğlu, B. (1997) Özürlü çocukların aileleriyle yapılan çalışmalar. Farklılıkla yaşamak. Türk psikologlar Derneği yayınları. No: 13. Syf. 35-56.
- Wikler, L. M. (1981) Chronic stresses in families of mentally retarded children. **Familiy Relations**. 30, 281-288.
- Wikler, L.M. (1986) Periodic stresses of families of older mentally retarded children: An explanatory study. **American Journal of mental Deficiency**. 90. 703-706.